

4571.
E. 27. VI

VALLÁSOS GONDOLATOK
ARANY JÁNOS
KÖLTEMÉNYEI ALAPJÁN.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

1906. SZEPTEMBER 5-ÉN TARTOTTA :

BIRÓ SÁNDOR.

SZÉKELYUDVARHELY,
NYOMATOTT BECSEK D. FIA KÖNYVNYOMDAJÁBAN
1907.

VALLÁSOS GONDOLATOK ARANY JÁNOS KÖLTEMÉNYEI ALAPJÁN.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

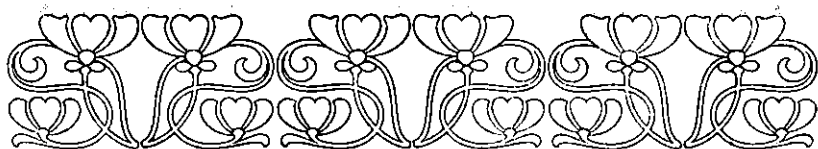
1906. SZEPTEMBER 5-ÉN TARTOTTA:

BIRÓ SÁNDOR.

SZÉKÉLYUDVARHELY,
NYOMATOTT BECSEK D. FIA KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
1907.

25583

Pascal a 17-ik század legnagyobb francia gondolkozója azt mondja, hogy »az emberiségnek csak két csoportja számíthat helyeslésünkre, először: kik teljes szívből szolgálják az Istent, mivel ismerik; másodszer: azok, a kik tiszta szívvel keresik az Istent, mivel még nem ismerik«. Református káténk szerint »a vallás Istennek ismerete és tisztelete a végre, hogy általa jobbak, bölcsőbbek és boldogabbak lehessünk«.

A vallás nem decorum, nem ünnepi ruha, melyet a ládában tartunk s hébe-korban a tisztesség kedvéért előveszünk; nem az ösöktől ránk maradt tiszteletre méltó ereklje és nem a felcsigázott képzelet álmadozása, a mint nevezni szokták korunk túljózan gondolkozói. A vallás általános nemzeti tünemény, történelmi hatalom, a mely jelentkezik mindenütt, a hol ember van, a mely meghatározza az emberek gondolkozását, érzületét és életfolytatását. A kik fennen hirdetik, hogy a tudás a vallás helyére lépett s a hitre csak a tudatlan tömegnek van szüksége, nem ismerik az embert. A tudást mi sem kicsinyeljük, mi is valljuk, hogy a gondolat adja az ember nagyságát, de a tudás mellett helyet követelünk az érzelemnek, a hitnek. Az értelemnek természeti törvénye, hogy keresse az igazságot, a kedélynek természeti törvénye, hogy keresse a boldogságot. A tudással megelégedhetnénk, ha csupán gondolkozó lények volnánk, de e csodálatos pormasínában érzelmek is vannak és míg a tudós lehet boldogtalan, a jó érzésű ember mindig boldog. Az értelem birodalma mellett ott van a kedély

birodalma, a hit világa. Ebbe a birodalomba vezet minket a vallás, az életnek azon sphärájába, hol a szív uralkodik, mert hiszen a mint Pascal mondja, »a hívőket nem az ész késziteti a vallás követésére, hanem a kedély s viszont a nem hívőket is nem az ész késziteti a tagadásra, hanem az anyagiság és gonoszlelkűség«. De a hit világa nem a képzelet szüleménye, hanem ép olyan valóság, mint az ember keblében dobogó érző szív. Ennek a világnak is megvannak tünetei, törvénye éppen úgy mint az érzéki világnak. Ezek a tünetek is tapasztalatunk körébe esnek, ezeket is megismerhetjük, sőt meg kell ismernünk, mert : »szívből származnak az élet forrásai«.

Tudomány és vallás igen sokszor farkas szemet néznek, pedig a tudomány vallás nélkül üresen hagyja a szívet, a vallás pedig tudomány nélkül sötétben tévelyeg. Napjainkban a tudomány terén a positivizmus uralkodik, a mely csak a tényleges eredményekből, a természetben adott törvényekből akarja szőni az ismereteket, mert szerinte csak ezek igazak. A természettudományok módszerét akarja kiterjeszteni a kutatás minden ágára. Ezen irányzat hirdetett célja: a társadalom ujjaalkotása; alapja: a természettudomány; módszere: a tárgyilagos kritika és a tények vizsgálata. Mi örömmel üdvözljük ez irányzatot az igaz vallás nevében. Nekünk sincs más célunk, mint a társadalom megújítása, mi sem akarunk más utat követni, mint a tárgyilagos kritikát és a tények szigorú vizsgálatát. Csak hogy szerintünk a természeti világon túl a szellemi világnak is vannak tényei, a távcső mellett a lélek szeme is lát, s az ember nem csak okoskodik, de szeret is. Mi ezekkel a tényekkel is számolni akarunk, mert ezektől is függ az ember boldogsága és boldogtalansága.

Dőreség volna a tudománytól, ha azzal kérkednék, hogy ő biztosabb alapon áll, mint a vallás. A tudós megfigyel, kísérletez, gondolkodik, következtet, megállapítja a törvényt, de a törvény soha sem a tünetek oka, csupán állandó rendje. A végső ok, a dolgok lényege éppen olyan elrejtett titok az ő szemei előtt, mint előttünk az istenség, mely előtt a halandó leborul, az ész meghajol, a szív áhitatra kél, imádkozik. A vallástudomány is ezen az úton jár. Megfigyeli az emberi lélek tüneteit, megállapítja a tünetek állandó rendjét, törvényeit, elvezet a szentek szentje

elé, ámulattal áll meg, borzadálylallyal hallja a szót: »vesd le a te saruidat, mert szent ez a hely, itt Isten van jelen«. A vallás az emberrel foglalkozik, az emberrel, a kinek azt mondta Sokratesz: »ismerd meg magad«. A bölcsészet harczba vitte minden fegyverét, de azért évezredek vizsgálódása után is ott vagyunk, a hol a biblia: »formálta vala pedig az Úr Isten az embert a földnek porából és lehellett vala az ő orrába életnek lehelletét . . .« vagyis az ember csodálatos masina, melyben testi és szellemi léteitűnémenyeket tapasztalunk.

Sokan mondják, hogy a vallás világa a képzelet világa. Igaz, képzelő erő nélkül nincs vallás, ezen erő nélkül nem képes az emberi lélek fölemelkedni a föld porából abba a magasabb, tisztább világba, melyet a szellem birodalmának, Isten országának nevezünk.

A képzelet az a szárny, mely felviszi az embert ismeretlen világokba, az a varázskulcs, mely fölnyitja a láthatatlan világ zárait, a mesebeli ló, melyen be lehet repülni a tündérek országába. A képzelet az az erő, melyen leereszkedik az ember a sziv tengerének mélységeibe, hogy fölhozza annak elrejtett drága gyöngyeit. A képzelet úgy játszik az emberi lélekkel, mint a napsugár a falevéllal. A sziv szüli őt, hogy fölmelegítse az értelem fényét, hogy e meleg fény áldva, termékenyítvé hulljon vissza ismét az ember szívére.

Hát a költő alakjait legtöbbször nem a képzelet szüli-e? Azért az érzelmek valódi érzelmek; a jellemek emberi jellemek; a küzdelmek, vágyak, remények, csalódások, szenvedések, nagy lelki harczok, a szivnek viharzásai mind-mind az emberi lélek naponként ismétlődő tünetényei, valóságok. Ágnes asszony lehet költött személy, de a sziv az ő eltévelyedésével, büntudatának nehéz sulyával, a lelkiismeret örülésbe kergető zaklatása: valóság. Az örökös vérfolt a fehér lepedőn lehet a lázas agy képzelődése, de a kiáltás: »oh irgalom atyja ne hagyj el«, a meggyötört lélek szivettépő igaz fájdalma, melyre nem terem balzsamot Gileád mezeje. A költő világa való világ, de ez ott van a tiszta magasságban, hol a sphärák harmoniája zeng, melynek tűzében megtisztul a lélek a földi salaktól.

A költő nem azt állítja szemeink elé, a mi van, hanem a

minek *lennie* kell. Az embert a maga tökéletességében, nagy gondolatokkal, nagy eszmékkel, nemes érzelmekkel, szép tettekkel. Az emberben keresi azt, a mi örökké való, hogy zengje dicsőségét az erőnek, erénynek, önfeláldozásnak, szeretetnek. A költőt is a hit vezérli, mert az ő eszménye is a tökéletesség, az örökkévalóság, az, a mit a hívő isteninek nevez. A költő hisz az emberiség magasabb rendeltetésében, az igazság égi erejében, az erény diadalában, az erkölcsi világrendben, az isteni igazságszolgáltatásban. E hitből táplálkozik phantáziája. Szívének mély érzése, agyának magas röptű képzelme ölelkeznek lantja hurjain és e hurok velőt ráznak, könyet, dalt fakasztanak; tisztítanak, lelkesítenek, tette sarkalnak.

Vallás és költészet a képzelet szülöttei. Az ő világuk a lélek világa. Nem a porban csuszna, de fenn repülnek az örök magasban. Az ember dicsőségét, diadalát hirdetik, kit nem zárhat börtönbe e sár golyó, nem nyügözhet le az arasznai lét. Az emberiség jóltevői ők: tisztítják javítják, nemesítik a lelket, hogy boldogságra fogékony legyen.

A tudós vizsgálja a tünetmenteket, kísérletez, bonczol; a költő megáll a természet templomában s szemléli a világ végtelen alkotmányát, mint tökéletes egységet. A botanikus szétszedi a virágot, hogy megismerje alkotó részeit, a költő szemléli az egészet s lelkét megragadja a szépség. A világ ugyanaz, csak a tudós vizsgálja az egyes tünetmenteket, a költő az egészet, a tudós részekre bont, a költő egységbe foglal; a tudós alkotó részeket keres, a költő harmóniát, szépséget, gondolatot. A hívő lélek is a költő utját követi, a világot mint összefüggő egészet szemléli, mint a legnagyobb művész remekelt csodáját s lelkében kél áhitat, leborul s imádkozik. Avagy kinek jutna eszébe késsel keresni a virágban a szépséget, kalapáccsal és vésővel a szoborban az összhangot, bonczkással az emberben a lelket s távcsővel a csillagok között az Istent?

Törd apróra Phidiász legremekebb szobrát, vizsgálód mért minden porszemét, nem fogsz találni abban szépséget, arányt, gondolatot, eszmét. Szedd széjjel az emberi agy idegszárait, sejtjeit, nem találod benne az értelem fényét, a szeretet melegét, vágyakat, terveket, örömet, bánatot,

Ha egy festmény szépségét felakarjuk fedezni, meg kell találnunk a kellő távolságot, a helyes nézőpontot. Ki a világ alkotmányát helyes nézőpontból szemléli, az felismeri a bölcsességet, célzt, örök rendet, annak kijelenti magát a világot átható, mindenütt jelen való Isten.

Költőnek és vallásnak egy a célja: harmóniát teremteni a lélekben, fölébe emelni az embert a mulandó világ ezer változatának, megmutatni a célzt az örökkévaló eszmék világában s erőt adni a léleknek, hogy fölszárnyaljon a magas cél felé.

Az élet állandó forгатagában biztos pontra, változatlan, állandó hatalomra van szükségünk. Ha himbáló hajón ülök, ha a magasból alá tekintek, fejem szédül, öntudatom elborul, szervezetem megzavarodik. Lelkem is csak akkor nyugodt, ha érzem, hogy lábaim alatt a föld szilárd, ha szemeimet egy biztos pontra emelem, a mely az élet zajgó tengeréből kiemelkedve rendületlenül áll, a mely az én kösziklám, erősségem, a mely az én Istenem, örök és változatlan.

A vallás az élet legszebb költészete, a mindennapi élet égi fénybe vonva, égi erőktől áthatva. A költőnél keresem a vallást, mert az igaz költő lelke örök fényben ragyog s e fényben ott vannak a hitnek tiszta sugarai.

Arany János költészetében gyémántkő a vallás, a mely mint a fölkelő nap a bércek ormait, égi fénybe vonja egész lelki világát. Költészetével összeforrt élete. Tiszta légkörben született, tiszta légkörben nevedett. Mint hajdan Achillest a Stix folyóban Thetis, úgy füröszttötte őt is naponként kegyes édes anyja abban a vízben, mely a szent írásban csörgedez s mely a lelket sérthetetlenné teszi. Fölfegyverkezve a léleknek minden fegyverével harczba megy; egy nemzet dicsősége lebeg szemei előtt, ereje duzzad, reményei édig érnek s már látja a »hidat« mely oda fölvezet s fut utána, de hirtelen kiábrándítja a kérelhetetlen sors: »Hogy üres kép, játszi sugár, mit olyankor szeme lát, nem hid, a mely összekötné földdel a meny kapuját«. (Gyermek és szívárvény). Tűz próbálja meg a mi Aranyunkat is, szenvedések, csalódások, lelki harczok tüze. Sokszor hívja kemény tusára a sors, de ő mindig győz, mert fegyverét egy bibliás jó öreg kovácsolta; sokszor dobálja sajkáját vészes hullám, de mindig biztos partra ér,

mert hajóját kegyes édes anyja páncélozta meg, mikor ő még nem is tudta, eszébe sem vette. S ha gyakran csak a kétség kötötte vékony deszka szálhoz, akkor is érezte, hogy... »övéit el nem hagyja, ki mindnyájunk édes atyja.« (Itthon). Nem azé a megelégedés, nem azé a boldogság, kinek nincsenek megpróbáltatásai, szenvedései, hanem azé, kinek reménysége van Istenben. Hiszen nincs nagyobb élvezet, mint vihartól dobált hajón ülni, ha tudjuk, hogy az elmerülni nem fog. A vallás feladata nem az, hogy levegye az ember vállairól a terhet, hanem az, hogy erőt adjon a keresztek hordozására; a vallásosság nem tétlenség, hanem fokozott tevékenység. Arany János küzdelmes és diadalmas élete a legerősebb bizonyosság hitének igazsága mellett. Vallása igaz vallás, e vallásnak forrása: a biblia; csatornája: a szülői szív; tűzpróbája: az élet. A költő szívét önti lantja hurjaiba. Hősei küzdelmét ő maga vivja meg; ő tör a magasba, családások az ő szívét sebzik, a kétség örvénye őt veszi körül. Övé a hit, övé a bölcsesség, övé a szeretet, mely mindenütt győzelemre vezet.

A vallás az emberben van, az emberi léleknek érzelme, de ez az érzelem egy felsőbb lényhez köt minket, kiben megismerve látjuk mindazt, a mi szép, jó s a mitől sorsunk, boldogságunk, üdvösségünk függ. E felsőbb lény titkos lényegébe emberi szem bele nem tekinthet. »Avagy — kérdi a költő Dante-ban — lehet-e, hogy halandó szem nézze a szellemvilágot, teljes öntudatban?« Az embernek nem az a feladata, hogy fürkésze Isten kifürkészhetetlen mélységeit, hanem, hogy »imádni tanulja a köd-oszlopában rejlő istenséget.« (Dante). Nekünk csak azt kell tudnunk, mi az Isten reánk nézve, mit akar velünk atyai gondviselése, bölcsessége, jósága, szeretete. Mint a kis gyermek, bármi érje, öntudatlan fut édes anyja kebelére, mert csak ott érzi biztonságban magát, úgy kell nekünk is gyermeki bizalommal ragaszkodunk a mi mennyei Atyánkhoz. Az Istent csak az ismeri, a ki érezi az ő jóságát, szereti teljes szívéből, teljes lelkéből, minden erejéből.

Az emberi lét eredete és végcélja is homályba vész. Honnan és Hova? Akkor lobbana-e fel csak a lélek, mikor a föld gőzkörébe jut s a földi élettel elmúlik-e teljesen? »Vagy jövő a végtelenből, ismeretlen hosszú pályán, s visszatérsz azon megint?«

»Volt idő — mondja a költő — mikor tagadták a futamló csil-
lagot Most a szellemet tagadják : semmi az csupán anyag,
agyvelő, vér és ideg Vajjon mikor mély sirt ásnak az em-
ber jobb felének, nem retten-e vissza tudásuk az örök éjszakától ?
»A mi annyi szivbe oltva élt a világ kezdete oltá ; mit remélt a
hindu, párz ; a mért lángolt annyi oltár, zengett Szionon az Zsol-
tár : hogy nem addig tart az élet, mint alant a testbe' jársz
én azt meg nem tagadom.« — A lelket épolyan ködoszlop fedí
be, mint az istenséget. Csak azt tudom, hogy gondolkozom, ére-
zek, akarok ; vágyaim, hajlamain, eszméim vannak. Terveket szö-
vök, álmokat álmodom, szemeim előtt génuszok jelennek meg,
arcom tűzben ég, szivem hevesen dobog, izmaim feszülnek . .
vágyaim elérhetetlen tartományba vonzanak, futok mint bohó gyer-
mek a szivárvány után Hogy mi a lélek ? nem tudom. De
azt tudom, hogy szivem vissza vágyik bölcsőm helyére, nem tu-
dom feledni az édes anyai karok ölelését, nem a dajka dalt ; csak
azt tudom, hogy együtt búsulok a bűgő gerlével, együtt sírok
vagy örülök a hegedű száraz fájával . . . csak azt tudom, hogy
ha koldust látok, kezem megmozdul, hogy egy falat kenyeret
nyújtson neki . . . csak azt tudom, hogy mikor hallok zengeni
Atilla kardját, Árpád kacagányos hőseit ; mikor hallok, miként
üvöltött a vad pogány, hogy nyögött Bécsnek büszke vára Hunyad
karja alatt, hogyan vijjoktak a baglyok a kuruc sasok előtt, mikor
hallom : »Kossuth Lajos azt izente« : valami megmozdul bennem,
valami visz s nincs mi visszatartson, nincs a mi megretentsen,
a halállal kezet fogni boldogság előttem. Az agysejtek szokatlan
elváltozása, gyors mozgása-e ez vagy ismeretlen hatalom titkos
munkája ? Elég, hogy engem nagygyá, erőssé, hatalmassá tett,
elég, hogy kiemelt engem e mindennapi gőzkörből oda, hol her-
vadhatatlan babér terem hősök homlokára. Miért fut a gyermek
édes anyja kebelére, miért hallgat az ő karjaiban, miért érzi
magát biztonságban nála ? És az édes anya miért virraszt gyer-
meke mellett ? miért áldozza fel magát ? miért tér vissza a sírből,
hogy betakarja árva gyermekét, helyre tegye a ruhácskáit ? Hon-
nan e titkos erő ? az agyvelő szokatlan elváltozása vagy ismer-
etlen hatalom munkája ? Óh Uram ! a te gondolataid nem a
mi gondolataink ! Mindeneket bölcsen teremtetél, a föld tele a

te dicsőséggel. A hegedű száraz fája összetörik, de a hármonia, az érzés megmarad; az agyvelő, az idegek porrá lesznek, de a szeretet erősebb mint a koporsó, mert a harmonia nem akkor születik, mikor a hegedű, a szeretet nem akkor, mikor az agyvelő. A gépezet nem hozza létre az erőt, csak eszköz, melyben az erő megnyilatkozik. A gőznek erejét nem a masinía adja, hanem a víz és tűz kémiai hatása. Az életerő is kémiai folyamat; eredménye, tűz, melyet Prometheus az égbőllopottle. Kicsoda látta, hogy a föld forog? mégis hisszük. Kicsoda látta a vonzó erőt? mégis ennek engednek az égi testek. Kicsoda látta a lelket? mégis hinnünk kell, mert e nélkül az élet ijesztő talány.

Az élet bizonytalan. Az irigy habok összetörik hajónkat, elröbölják az utolsó deszkaszálat. Ki milliók ura volt, koldussá lesz; ki biztosítva látta a késő vénséget, reménybukkottan halni vágy. »A holnapig sem biztosít tömött szekér, rakott hajó Az élet számvetése csal azért »Féljétek Istent emberek!« (Hajótörött). Az ember a világot nem kormányozhatja, de ez nem is az ő feladata. »Bölcs Isten az, ki rendel; az ember tiszte, hogy legyen békében, harcban ember. Méltó képmása Istennek . . .« Isten nem úgy számít mint az ember, az ő gondolatai nem a mi gondolataink. »Isten egészbe' működik, egészre fordít gondot . . .«, Csak a kicsiny hitűt ejti kétségbe a tenger minden kis háborgása. — Mikor egy nemzet sorsa van kockán, mikor úgy tetszik, hogy csak hitvány szalmaszál reményünk árboca, mikor a költő homlokán a honfi gond összébb gyűjti a redőt: akkor is a hit diadalmaskodik. » mely kishitűség! El, el, ne lássam a dúlt arcokat! Ész, egybeforrt vágy, tiszta honfi hűség, bátorságot nekünk mind ez nem ad? Megvert reménnyel induljunk csatába? Hitben feladjuk már a diadalt? Nem, nem! Szívünk egy vértanu imába megedzve, kezdjük a győzelmi dalt.« Hiszen »nem mindig ember, a ki sorsot intéz . . . és vissza nem foly az időnek árja . . .« (Gondolatok).

Mikor szíve fáj, mikor lelkének szárnyaira reánehazedik a sötét jövő, vállát nehéz teher nyomja, fölemeli a hit: »*Gyermek szívvel* öntudatlan nyugszom meg e gondolatban, hogy ővéit el nem hagyja, a ki mindnyájunk édes atyja.« (Itthon). Olvasva eze-

ket merné-e valaki mondani, hogy a hit üres képzelődés és nem Istennek ereje minden hívőnek idvességére?

A szív érez, még a rongyok alatt is. Mily megrázó fájdalom, mennyi keserűség szól hozzánk a »Koldus ének«-ből. A szavak egyszerűek, a húrok csendesen rezegnek, de velőig hatnak. Nem az fáj a koldusnak, hogy jobb keze csatában maradt, hogy bal kezében mankót kell hordoznia béna lába támogatására. »Más seb az, a melyre nem lelek balzsamot Adjatok, adjatok, a mit Isten adott . . .« »Oh mikor ez a seb idebent megsajdul, lelkem minden hurja átrezeg a jajtúl . . . Oh ha megtaláltok egykor az útfélen, adjatok egy szűk sirt hazám szent földjében.« — Mindent tagadhatunk, de azt nem, hogy van valami, a mi úgy tud fájni a koldus rongyok alatt is, van valami, a mi ide köti a haza szent földjéhez, ahhoz a földhöz, a mely neki is termett — egy mankót s egy falat könnyel keserített kenyeret.

A lélekről állíthatunk fel bármilyen theoriát, de hogy a lelkiismeret valóság, bizonyítja az élet. Ez az igaz bíró, mely elől elrejtőzni nem lehet. Szemei mindig nyitva vannak, ismeri legtitkosabb gondolatainkat, tőle függ nyugalunk, békességünk, boldogságunk. A vallás feladata éppen a lelkiismeret fölébresztése, megerősítése, hogy álljon az emberek szeme előtt tiszta fényben, mert ez a kőtábla, melyen fölírva vannak Isten örök törvényei. A legnagyobb költők a lelkiismeret hatalmát éneklik. Shakespeare, Goethe, Arany a lelkiismeret költői. Arany vallásos lelke balladáiban nyilatkozik meg legnagyobb erővel. A mit e nemben alkotott, az örök dicsősége a magyar szellemnek, az monumentum aere perennius, (emlék, ércnél maradandóbb.) Mikor e költeményeket olvasom, fülembé cseng az Írás szava: »Mit használ, ha valaki mind e világot meg is nyeri, lelkében pedig kárt szenved?« »Ne azoktól féljete, a kik a testet ölik meg, hanem azoktól, akik a lelket.« »Az Isten megfizet kinek-kinek cselekedetei szerint.« E balladákban ragyog előttünk a legszebb theodicea, fényes igazolása az isteni világ-kormányzásnak, az erkölcsi világrendnek és az igazság győzelmének.

A hamisan esküvő *vén Márkus*-nak — bár a koporsó felett két pap megdicséri — testét a föld kidobja, lelkét az ég kizárja, ott forog a sebes örvény forgatagában, hol nincs megállás, nincs nyugalom egyetlen percig. Az esküszegő *László* király rémképe-

ket lát, a szél zúgását a nép morájának véli, kik esküjét kérik. Fut képzelt üldözői elől s megtalálja jutalmát — cseh földben. Eduárd király 500 walesi hárdot végeztet ki, mert egy sem akadt, ki dicsőítse a zsarnok vérszopót, országok leigázóját. »Ötszáz bizony dalolva ment lángsirba walesi bárd. De egy se birta mondani, hogy: éljen Eduárd.« De a király nem alhatik, fülébe zúg a bárdok éneke. A lord majornak kemény parancsot ad, hogy nesz ne legyen London utcáin, különben felköteti. »Áll néma csend; légy szárnya bent, se künn nem hallatik. Fejére szól, ki szót emel! Király nem alhatik.« Majd dobot, sipot hozat, hogy erős harsona nyomja el a welszi lakoma fülébe zúgó átkait. »De túl zenén, túl sip, dobon, riadó kürtön át: ötszáz éneklő hangosan a vértanúk dalát.«

A lelketlen anya halálra kinozza apátlan árva gyermekét, hogy zavartalan élvezhesse bűnös gyönyöreit, de a meghalt apa fölkel sirjaiból, fiáért megy, hogy magához vigye; a gonosz asszony látja a siró árnyat, esztét vesztí s csatangol a temetőkön, úgy hogy az emberek megindulva mondják: »Szegényt szánd meg uram, teremtőm!«

Még megrendítőbb *Ágnes asszony* tragédiája, ki elnézi, hogy szeretője férjét meggyilkolja, de úgy megborzadt tettétől, hogy esze megzavarodik. Folytonosan az a gyötrő látomás kinozza, hogy a vérfolt látszik lepedőjén. E látomástól akar szabadulni, azért mossa szüntelenül lepedőjét, de hasztalan, a folt nem tisztul, kinja folytonosan megújul e kiáltásban: »Oh irgalom atyja ne hagyj el!« A lepedő rongygyá foszlik, de a vérfolt most is látszik, mert az a folt a lelken esett s nincs víz, a mely onnan lemossa.

A lélekben ép olyan szigorú törvények uralkodnak, mint a természetben. »Ne tévelyegjete, az Istent nem lehet megcsúfolni; ki mit vet, azt aratja« — mondja Pál apostol. Ha a vallás csak ez egyetlen igazságot védné is az emberek lelkébe, akkor is méltó lenne, hogy szívünk egész melegével ápoljuk, mint az emberiség legnagyobb jóltevőjét. A legfontosabb tudnivaló e földi életben az, hogy erkölcsi lények vagyunk, hogy erkölcsi minőségünkötől függ üdvünk vagy kárhozatunk, hogy erkölcsi törvények alatt állunk, melyeket megrontani büntetlenül nem lehet. Az erkölcsi világnak

alaptörvénye az, hogy minden cselekedet *önmagában* hordja jutalmát vagy büntetését. Az emberi lélek legyen az eredetileg akár tabula rasa, akár belénk teremtetett szellemi erő, a külső hatásokat felfogja, mint a lencse a fénysugarat, a hatások nyomait megőrzi, ezek idomítják, irányítják, meghatározzák. Egy röpke szó, egyetlen gondolat nyomot hagy az agy finom sejtjein. Ha jól cselekedtem, elvégeztem hiven kötelességemet, védelmeztem az igazságot, kenyeret adtam az éhezőknek: jóleső érzés tölti el szívemet. Jó tettem *tisztítólag* hatott lelkemre, onnan van a jóleső érzés, e belső öröm. Ha pedig rosszat tettem, szégyen fog el, szemeim lesütöm, nyugtalan vagyok, mert a rossz cselekedet *beszennyezte* lelkem tükrét és e szeny bánt, elűzi nyugalmam, elhomályosítja szívem derűjét. És minél többször cselekszem a jót, annál tisztábbá, a jóra annál erősebbé lesz bennem a lélek. Viszont minél gyakrabban engedek a rossznak, annál jobban meglepi lelkemet a szenny, elhomályosodik látó érzékem, lelkem elgyengül, rabszolgája leszek a bűnnek. Ezért van fontos szerepe a nevelésnek. Legfogékonyabb a lélek az ifju korban; a gyermekkori benyomások legmélyebb nyomot hagynak; a gyermekben olyan erős a tudásvágy, mint az első emberben, azért a gyermek előtt még beszélni sem szabad olyat, mely megfertőztesse zsenge lelkét. Minden hitvány beszéd tele van bacilussal, melyek belefészkelik magokat a lélekbe s lassankint megörlik, mint féreg a gyümölcsöt. A mi nem árt a felnőttnek, árthat a gyermeknek. A tölgy tud dacolni a viharral is, de a virágot gyakran a szellő is letépi. Lelkünk hangulata lehet olyan benyomások eredménye, melyeket mi akkor figyelemre se méltattunk. Ez az az isteni igazságszolgáltatás, melyet közönségesen így szoktak mondani: majd a másvilágon megfizet az Isten kinek-kinek cselekedetei szerint. De az Isten nem csak a más világon fizet, mert nem csak ott lesz a mi Istenünk. Istenünk és bíránk ő itt e földön is, mindennap. Az a más világ itt is jelen van, mert a szellem nincs időhöz és helyhez kötve. Mig itt élek, addig is magamban hordozom a menyét és pokolt, az üdvöt vagy a kárhozatot, mert itt is bennem van az a szellemi erő, mely részese annak a magasabb világnak, mely engem örök tökéletességével szüntelenül vonz. A szellemvilág nem *helyileg* van felette az érzékinék, hanem *lényegileg* és az Isten

nem helyileg van felette minden létezőnek, hanem lényegénél, örök tökéletességénél fogva. Mi gyakran nem látjuk e magasabb igazságszolgáltatást itt e földi életben, mert szemünket megcsalja a látszat, de a vallásos lélek látja ezt s azért bizik erős bizalommal az ő Istenében, azért *áll meg hűsége rendületlenül árban vagy apályban, mint szirt a habok közt*. E hűség alapja az erős jellemnek, melyet a rozsda nem fog, a mely minden körülmények között tisztán ragyog. Jellem nélkül az ember nem ember. E nélkül nincs egészséges társadalmi élet, nincs fejlődés. Jellem pedig nincs hit nélkül. A jellem meggyőződés, erő, hűség. A hit meggyőződés, erő hűség. Az igaz hit nem illúzió, nem képzelődés, nem külső cafrang, hanem ideál, a lélek világosító napja, a szív életforrása, az élet vezére.

A vallásos ember más színben látja a világot mint a hitetlen. Sem az üres tér, sem a tisztátalan anyag nem töri meg a sugarat. De tiszta szívben megtörnek a benyomások s színes képet varázsolnak a hívő szemei elé, az ember érzi az Írás szavának igazságát : »A kik istent szeretik, azoknak mindenek egyaránt javukra vannak.« Egy világban élünk mindnyájan. A vallásos ember felett is zúg a szél, tombol a vihar, dörög az ég, cikázik a villám épen úgy mint a hitetlen felett ; alatta is remeg a föld ; ő is verejtéssel öntözi a rögöt, cipeli az élet keresztjét ; az ő szívét is eléri a fájdalom nyilai, csak ő ezekben nem a kegyetlenséget, nem a büntetést látja, hanem a szerető atya nevelő eszközeit. Tűz próbálja meg az aranyat, vihar tisztítja a levegőt, a tenger méhében fájdalmak között születik a gyöngy. Így érez a költő is : »kél és száll a szív viharja, mint a tenger vésze ; fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze ; az örömnél levegőjét megtisztítja bánat, a kizajlott búfelhőkön szép szívárvány támad.« Nincs olyan hosszú éjszaka, mely után reggel ne következne, a nap nem vész az éjbe s minél sűrűbb volt a sötétség, annál szebben ragyog az előtörő sugár. Minél keményebb a szikla, annál tisztább forrás fakad kebeléből. Fény és árny kell a képhez. A remény derűjéből és a szenvedés árnyából szövődik az emberi élet képe s ha sivatag is az élet, van pehenő rajta és »... ha nehéz bú és nehéz gond rossz napokat szerze : kárpótolja a nyugalom enyhületes perce.« Az »Enyhülés« c. vers a szenvedő szív evangéliuma ; az isteni gondviselés, bölcsesség és jóság apotheosisa.

Ne mondjátok hát, hogy nincs gondviselés. Hiszen igaz, sok fájdalom van az életnek, annyi minden bántja az érzékeny szívet. Ha párja vesztett gerle búsan bűg az ágon, fájó szívvvel kérdezzük, miért is kell szenvednie az ártatlan madárnak? De ha nem szenvedne, mi indítaná meg az ember szívét, hogy érezze: mily árva az árva? Édes anya kebeléről egyetlen gyermekét tépi le a halál fagyos keze; összetört szíve ne lázadjon az ég ellen? Oh, ne vétkezzetek. Csak a balga mondja az ő szívében, hogy nincs Isten. Hány árva gyermek van elhagyatva, a megfosztott szülőket a mennyei atya ezekhez küldi, hogy ezeknek gondját felvegyék, mert a mit egygyel az én kicsinyeim közül tesztek, annyi, mint ha velem tettétek volna. Hány nemes, jótekonv intézménynek vetettétek meg alapját a fájdalomban megtisztult lelkek? Könyeznünk kell, hogy letörülhessük mások könnyeit. Avagy nem könnyezik-e az ég is? És az ég könnyei nem lesznek-e a föld áldásaivá termékenyítő esőben, üdítő harmatban? Felhőbe vonja az Úr a sugárzó eget, hogy a megtört felhő szélén szép szízárvány mosolyogva kösse a földet az éghez. »Bizony az Úr mindeneket jól teremtett!«

Arany szerint a vallás nem haszontalan cicoma, üres szokás, elavult hagyomány, hanem életszükség, drága kincs, a legjobb örökség, melyet apa fiára hagyhat. Azért mondja fiának: »Kis kacsóid összetéve szépen, imádkozzáál édes gyermekem.« Szorgalmasan öntözgeti a vallást gyermeke ártatlan szívének tavasz-kertjében, »... mert szegénynek drága kincs a hit, tűrni és remélni megtanít.« A hit lesz balzsam majd ha szívét megsebzí az élet, a mostoha szeretet, ha gyenge lábait megvérzi a rögös pálya. A vallás egyedül az az erő, mely nem engedi, hogy elveszítsük az egyensúlyt, nem engedi, hogy fejünk elszedüljön, mikor kavarg az örvény szemeink előtt, ez a korlát a mélység felett, azért inti fiát: »Majd ha látod s érzed a nyomort, melyet a becsület vállá hord; megtiporva az erényt, az észet, mig a vétek irigységre készít s a butának földi sorsa éden: álljon a vallás a mérlegen.« Majd nehéz felhő ül a költő borongó lelkére, 1850-ik év sötét felhője nyomja a magyar szíveket. A hajótöröttnek is marad egy deszka szál, de mi marad annak, ki megéri, hogy apái földje többé nem hona? Ez a legnagyobb csapás, mely embert

érhet, mert »e szóban: haza, foglaltatik az emberi szeretet és óhajlás tárgyainak egész összesége.« Kinek nincs hazája, annak a föld nem adhat igaz örömet, annak már csak az nyujthat némi vigaszt, hogy »bujdosunk a földi téreken.« A költő lelkén ez is átrezeg, de tekintete már túl jár a földön, gyermeke szemét is oda irányítja: »óh remélj, remélj egy jobb hazát! s benne az erény diadalát: mert különben sorsod és a föld Isten ellen zuglódni kész.«

Jobb haza, erény diadala! hol vagy te hitünk égi koronája? Nem tünde fény, csalfa álom, nem szivárvány-e csupán könnyes szemünk pillán, mit e név kifejez? Oh ne tépjétek le hitünk szép virágait, mert kopár lesz lelkünk s nem terem többé benne erénynek gyümölcse. E hitet Isten oltotta keblünkbe, avagy megcsalná-e a mennyei atya gyermekeit? Kicsoda még közületek is, a ki az ő fiának kenyér helyett követ adna, vagy hal helyett kigyót? Avagy ki az éhséget teremtette, nem teremtette kenyeret? Ki az ember szívét úgy alkotta, hogy szeresse a szépet, nem hintette-e be virággal a mezőt, nem parancsol-e a hajnalnak, hogy kirakja rózsákkal az égaltját? nem gyujtja-e fel a csillagok milliárdját? ki szivünkbe oltotta egy jobb haza vágyát, nem vonz-e minket mindennap e haza felé nagy szellemek, tiszta lelkek fényessége által? nem vonz-e szent fiában, kinek ígéje szól: »Ez az örök élet, hogy téged egyedül ismerjenek igaz Istennek és a kit elbocsátottál, a Jézus Krisztust?« Avagy nem lesz-e szellemivé az ember, ki szellemi környezetben él? nem szentelődik-e meg, ki a szentségből táplálkozik? nem lesz-e tiszta, kit tiszta légkör vesz körül? nem megy-e át az örökkévalóságba, kit az Isten lelke vezérel? A hol az Urnak lelke van, ott élet van és ott a halál ismeretlen. Azt mondja Herbert Spencer: »a tökéletes összhang eredménye a tökéletes élet. És ha az organizmus a környezethez tökéletesen alkalmazkodnék, lehetővé válna az örök élet«. Kinek lelke az Istennel teljes összhangban él, annak élete tökéletes, élete örök, mint volt a nazárethi Jézusé. Kit az Urnak lelke vesz körül minden pillanatban, kinek környezete az égi szeretet, az rálépett az örök élet útjára, mert életének itt e földön maradandó értéke van, mert ő Istenben maradt és az Isten ő benne és a mi isteni, azon nincs hatalma az enyészetnek.

A vallásos léleknek legtermészetesebb megnyilatkozása az imádság. Az érzelmeknek fölbuzogása ez, mely által olyan tiszta lesz mint a forrás felbuzogó vize. Istennel, örökkévaló, mindenekfelett uralkodó, tökéletes lénnyel beszélgetek és magamat mintegy megnövekedni érzem, lelkem kibontja szárnyait, fölemelkedem s szívem betelik örömmel, boldogsággal. Az a legboldogabb gyermek, kit imádkozni megtanítanak. A ki imádkozni tud, eltévedhet, de el nem vesz soha. Az imádságnak, a vallásos nevelésnek egész életre kiható erejét rajzolja az »*Első lopás*« című költeményben. Gazdag Imrére már egy járomszeg sem maradt az ősi vagyonból, de megmaradt az ősi felfogás, hogy nem nemesnek való a dolog. A szükség gyötri és ő lopni indul. Szerencsésen haza hajt egy üszőt a szomszéd udvaráról, de megborzad tettétől s nyomban vissza is tereli. Hiába! rajta csipik, elítélik, tömlőcbe vetik, felesége, gyermeke otthon marad betegen, éhesen, elhagyatva nagy inségben. A börtönben vén gazemberek, kitanult zsványok kezdik oktatgatni »balkörmű erényre«: lopás mesterségére. De mit nappal tanult éjjel elfelejti. »Mert ha lidérc álom a többit megnyomta, *szép imádságait sorra mind elmondta*«. A szenvedésekben lelke megtisztul, kikel a jó mag, melyet belevetett az édes anya. Haza megy, dolgozik, tüskével, bokorral ví nehéz csatákat. »De ha nehéz munka testét legörnyeszti, fölemeli lelkét egy magasztos ének, melylyel bizodalmát táplálja, éleszti, könyörög s hálát ad a jó Istenének. Munkája is halad jobban mintsem várta, bizvást néz előre, örömmel néz hátra«. Bizony »nem hinné az ember, ha kelmedet látja, hogy valaha lopott, édes Imre bátya«!

A hit csodálatos, hegyeket mozgató erejéről szól »*Szent László füve*«. Mintha csak az ó testamentum valamelyik pátriárchája jelennék meg László király hatalmas alakjában. Döghalál szedi áldozatát, a nép rémülve imádkozik, de hasztalan, nem szűnik a pusztító veszedelem. A nép akkor föltámad és követeli ősi vallásának visszaállítását, mert a csapás bizonyára a régi Isten büntetése, kinek fölgerjedt haragja az elpártolt magyarok ellen. A király megháborodott . . . összetette kezét, hogy reszketett belé és nagy indulattal az égre emelé . . . Hatalmas Ur Isten, seregeknek Ura! haragod e népre ne gerjedjen újra. Oh ne vond el tőlük lelkednek világát, inkább orvosold meg elméik vakságát.

Nagy Isten ! mutasd meg erejét csodádnak : teremts csodát nekik : hisznek, mikor látnak«. Az Isten *látást* mutat, világosság száll a király fejére és erre : »Megdöbönt a mellök, hajuk felborzadt, egy szilaj hidegség a szívökhöz futott, térdre hulladoztak és úgy könyörögnék a *nagyhitű* király erős Istenének«. Akár csak Mózes a Verestenger mellett vagy a pusztában lázongó népe előtt, midőn megnyitja a tengert, forrást fakaszt és leimádkozza a mennyei mannát. Vagy Ilyés a Kármel hegy oldalán, midőn tüzet kér Istentől, hogy megtérítse tévelygő népét.

Kicsoda veszi rossz néven a költőtől, ha az igazságot szíves köntösbe öltözteti, szépen felcicomázva tárja szemeink elé? Ki ne gyönyörködne a mesében, melyet a megélenkült képzelet szőtt ezer tarka szállból? Szegény a nép, melynek nincsenek féltve őrzött mondái, mythosai. Ezek a zsenge gyermeki lélek kedves táplálékai, ezek lépcsők, melyeken játszva emelkedik föl az ifju míg eléri a szellemvilág küszöbét, hol immár biztosan járhat. Nem csodálatos-e Toldi alakja? De van-e magyar lélek, mely nem talál benne igazságot? A gyermek szíve hevesen dobog, szeme ragyog, az ifju ereje duzzad, a férfi vivódó lelke kibékül, bizalmat nyer olvasva Toldit, kiben egy nemzet érzése, sorsa, jelleme, eszménye áll szemeink előtt megelevenedve, mint hús és vér, mint élet.

A vallásnak is vannak mythosai, mondái, vannak csodálatos dolgok, melyek felülmulják véges értelmünket. Ne nézzük ezeket sem más szemmel, mint a többieket; ne forduljunk el tőlük csak azért, mert nem valósággal megtörtént dolgot beszélnek el. Ezek azt hirdetik, hogy az Istennek dolgai csodálatosok, előtte nincs lehetetlen, hatalma van mindenek felett, akarata előtt nem akadály tér és idő, magasság és mélység: szabadításának eszközei többek mintsem ember eszébe vehetné. Általa uralkodnak a királyok, ő tartja meg a népeket. »Az ő szemöldöke ronthat, teremthet száz világot s a nagyidők folyását kiméri«. Csodás elem nélkül nincs vallás, mert a hit Istennek ereje, az isteni erő munkája pedig az ember előtt mindig csodálatos. Rég mult időknek csodás eseményei az állványok, melyeknek segítségével felépítjük hitünk templomát, ezek emelnek mind fennebb-fennebb, míg megismerjük a legnagyobb csodát: a világ végtelen alkotmányában az isteni örök törvényszerűséget, az örök rendet, az ál-

landó célt, mikor szólunk a költővel: »A lemagasabb menny s aether uránjai, melyek körülöd rendre keringenek, a láthatatlan férgek a te bölcs kezeid remekelt csodái«. A hitnek csodálatos erejéről beszélnek a történelem legszebb lapjai. Mózes a hit tette népe szabadítójává; Attila világverő kardját a hit tette legyőzhetelenné; a hit bedugta az oroszlanok száját, elvette a tűznek erejét, legyőzte a kereszt fájalmát. Nagyot csak az alkot, a ki erős hittel indul a munkára, mert nem ő a ki munkál, hanem az Istennek lelke ő benne. De a vallásos lélek mikor a legnagyobb, semminek tartja magát mint Pál apostol; úgy szól mint Toldi Miklós: »Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének«.

Gyulai szerint: »Aranyból fogja meríteni a férfit az élet küzdelmeinek eszméit, érzéseit, fájalmát és vigaszát. Rajzaiban örökre fennmaradnak fajunk szellemi törekvései, nemzeti vágyai, jellemző sajátságai, hogy az újabb nemzedéket mintegy megóvják az elfajulástól«. Arany költészetéből merittem én is a vallás nagy igazságait, hadd lássák mindenek, hogy a vallásnak helye van a művelt lélekben is, nemcsak, de az igazi műveltségnek ez az alapja. A mi időnk a vallásos élet terén a reakció ideje. A reakció nem visszaesés. E reakció az igazi belső vallásosság elhanyagolásának visszahatása. A mai hitelenségért nem szabad a kor műveltségét tenni felelőssé. A protestantizmus a tudományt nem átkozza, hanem jogaihoz juttatja. Az igazságok harcban nem állanak egymással, közöttük égi béke van. A mi feladatunk az, hogy számoljunk a mai emberrel, a mai ember lelkének egész tartalmával, keressük fel benne a vallás jogos helyét s teremtsünk összhangot, különben nem lehet egészséges fejlődés.

A modern ember nagykoru, tud gondolkozni, saját lábán kíván járni. Ismeri az irodalmat, történelmet, foglalkozik a lélek nagykérdéseivel, vizsgálja a természet titkait, látja a szigorú törvényszerűséget, gyönyörködik a művészetben, mely szeméi elé állítja a természet és szellem harmóniáját; keresi mindenütt az igazságszolgáltatást, a kielégítő megoldást. Vallása is összhangban kell, hogy álljon szellemének ezen tartalmával, különben nem lehet a lélek szerves, élő alkotó része. A vallás ma nem lehet világmegvetés, hanem világmegszentelés; a vallás ne tagadja meg a földet, hanem emelje föl a menny légkörébe, ne tegye üressé

az életet, hanem töltsse meg magasabb tartalommal. Az igaz vallás nem összezsugorítja a lelket, hanem kibontja szárnyait. Az Isten minden organismust fejlődésre hívott. Cél nélkül nincs semminek létjoga. Mi az ember célja? Azt mondja Madách: »Célod hát legyen: Istennek dicsőség, magadnak munka; az egyén szabad érvényre hozni mind, mi benne van, csak egy törvény kötvén le: szeretet«. Minél több nemes ereje van az emberi léleknek, annál tökéletesebb, annál közelebb áll Istenhez, annál boldogabb.

Krisztus vallása a szeretet. Ha mi valóban a Krisztus tanítványai vagyunk, bizonytságot kell tennünk, hogy az újtestamentum népe szabad nép, istentisztelete egyedül a szellem szabadságában, a jó lelkiismeretben, tiszta szívben és a tetetés nélkül való szeretetben áll.

A betű és dogma keresztyénységéből át kell mennünk az érzület és cselekedet keresztyéniségébe. A vallást a fejből a szívbe kell vinni, mert csak a szívben lakozhatik a boldogság, csak szívvel lehet a világot meggyőzni. Ne szóval szeressük egymást, hanem cselekedettel. A ki viszi a keresztet, az lehet keresztyén, de a ki kereszteket rak mások vállaira, az pogány; a ki szenved a méltatlan bántalmakat, az keresztyén, a ki sebzi a sziveket, az pogány; a ki megbocsát, az keresztyén, aki boszuért liheg, az pogány; a ki rombolja az embereket elválasztó falakat, az keresztyén; a ki építi, az pogány; a ki szeret, az keresztyén, a ki gyűlöl, pogány.

Isten nem dogmákban, hanem *erőkben* jelenti ki magát. A vallás nem dogmákban, hanem *erőkben* kell, hogy bizonytságot tegyen magáról. Látjuk-e a mi hitünknek alkotásait? érezzük-e hegyeket mozgató erejét? Ha nincsenek bizonyágtételei, akkor valahol baj van, akkor nem az evangéliuma az, mit szívünkben hordozunk. Pál apostol bizonytságot tett, hogy az evangélium Istennek ereje minden hívőnek idvességére. Bocskay, Bethlen, Rákóczy bizonytságot tett, hogy ha Isten velünk, senki sem lehet ellenünk; a gályarabok bizonytságot tettek, hogy a hit erősebb az acélnál s nem féli a fegyvert az Ige, az Észme. Nekünk is bizonytságot kell tennünk, hogy a mi hitünk erő a lélek üdvösségére. Nem a vallásnak van szüksége reánk, hanem nekünk a vallásra. Az igazság igazság marad, ha mi nem is követjük, de mi nem érjük el

nélküle célunkat; az erény nem vesz el, ha mi el is térünk tőle, de elvesz szívünk ártatlansága, boldogsága; az Isten nélkülünk is Isten, de mi Isten nélkül nem vagyunk emberek, csak hitvány férgek. Isten nélkül az ember élete csak tragédia, az Isten embe-
rének kereszthalála is apotheosis.

Ha vallás nélkül is elérhetnők célunkat, ha az élet harcát diadalmasan megharcolhatnók a hit fegyvere nélkül is, akkor bizonyára nem kívánná tőlünk a mi Istenünk, hogy higgyünk ő benne, hogy kegyesek legyünk, hogy őt tiszteljük, imádjuk, mert ő a mi tiszteletünkre, imádságunkra nem szorult. Ő csak azt akarja, hogy mi érjünk célt, mi legyünk tökéletesek és boldogok.

A választást reánk bízta az örökkévaló Isten. Győzni vagy bukni akarunk? A menny kell vagy a pokol? az örökkévaló élet vagy a megsemmisülés? Az idő kritikus. A társadalom méhében forrongnak a lekötött erők, veszedelmesen szaporodik a robbanó anyag. Alattunk a föld nem szilárd. Ha egyszerre kitornek a keserű indulatok, ha vad szenvedély rombolva rohan, ki fog gátat vetni, ki fog oltalmat nyújtani? Mikor kettétört hajónk, hiába kiáltunk jajveszékelve Istenhez, csak azt fogjuk hallani, mit a porba sujtott Ádám: »elhagytál Ádám, én is elhagylak.« (Madách). Könnyebb levegőbe várost építeni, mint egy államot vallás nélkül fenntartani, mondá a bölcs Pithagoras. A törvényszék nem helyettesítheti a templomot. A ronda férget bottal nem lehet agyon verni, egyedüli ellenszere a tisztaság. Mig az emberek lelke nem tiszta, addig nincs egészséges társadalmi élet, nincs boldogság. »Boldogok a tiszta szívűek«. A tisztátalan lélek természetes fészke a bacilusoknak, termő talaja a bűnnek. A léleknek is, hogy tisztán maradhasson, mindennapi mosakodásra van szüksége, mint a testnek. A por ránk rakodik észrevétlenül. Rossz beszéd, rossz példa, gonosz kívánságok, nemtelen indulatok, csábítások állandóan körülöttünk settenkednek, reánk tapadnak, beszennyeznek, ha mindennap meg nem fürdünk az örökélet vizében. Ezért van szükségünk a vallásra, ezért kell minden reggel megjelenni Isten előtt, ezért kell imádkozni.

Bizonyára igaz, hogy e földön a magyar nemzet megszilárdulását és fennmaradását a keresztyén vallás biztosította. És a nemzetek mai nagy versenyében is azok fognak győzni, kiket a

Krisztus lelke vezet. A vallás lesz mindig kutforrása az emberek testi és lelki jólétének, a nemzetek nagyságának és dicsőségének, de az a vallás, mely a sziveket összeforrasztja, a mely által egy lesz az érzés, egy az akarat. Ez a vallás nagyon rövid, csak ennyiből áll: *Szeresd az Istent, szeresd az embert!* Ez volt és ez lesz az én vallásom. E vallást hirdetem, míg az Isten erőt ad hozzá, e helyen, hová az ő nagy kegyelme folytán egyházkerületünk bizalma elhívott, hová gyermekkorom emlékei s örök hála kötne. Míg e munkát végzem, legyen szabad kérnem iskolánk, n. é. gondnokainak szives jóindulatát, tanártársaim barátságát tanítványaim szeretetét.

